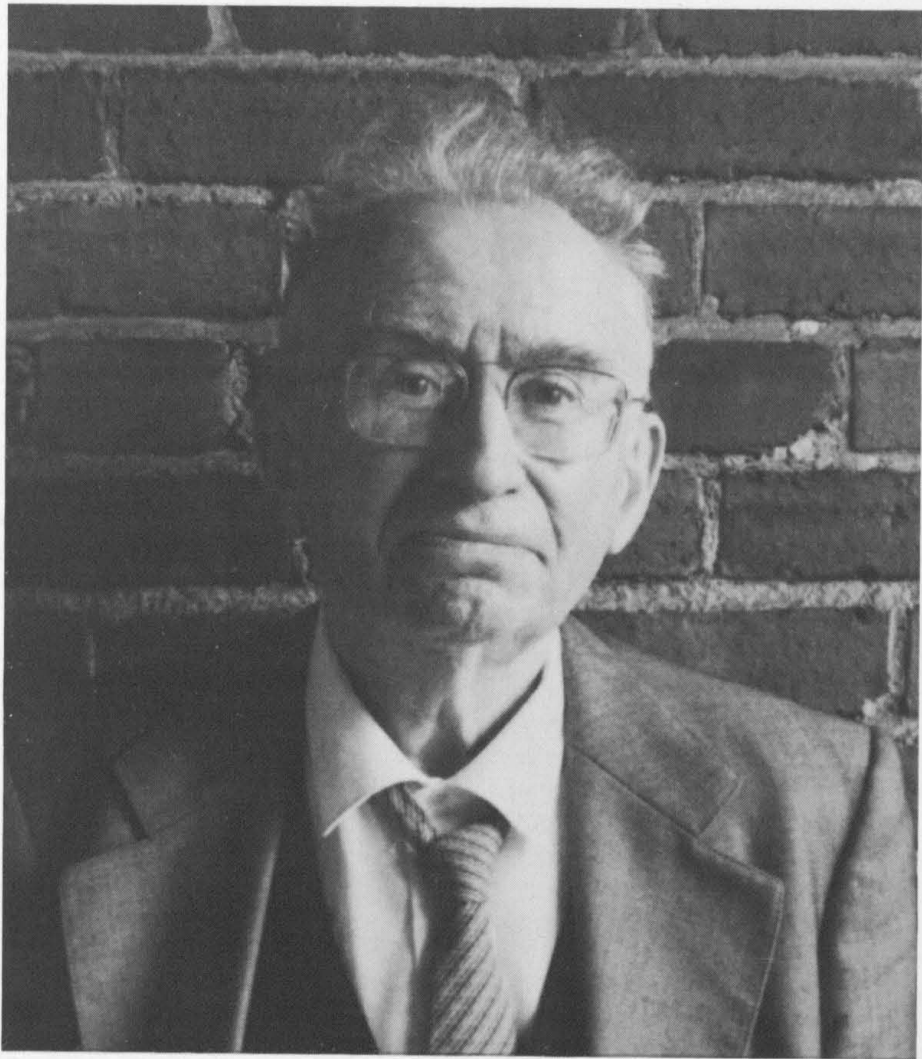

Citation:

W. den Boer, Levensbericht A.D. Momigliano, in:
Jaarboek, 1988, Amsterdam, pp. 162-168

Arnaldo Dante Momigliano

Arnaldo Dante Momigliano

5 september 1908 – 1 september 1987

Op 1 september 1987 is Arnaldo Dante Momigliano overleden en op 7 september volgens zijn wens begraven in de provincie Cuneo (Piémont), in zijn geboorteplaats Caraglio, op de plek waar ook zijn grootouders werden begraven. Hij was bijna 79 jaar. Elf van zijn familieleden, waaronder zijn beide ouders, zijn door het nazi-fascisme weggevoerd en vermoord, 'en er was niemand die hen begroef'. Met dit psalmwoord (Ps. 79,3) heeft hij een van zijn boeken aan de nagedachtenis van zijn moeder opgedragen.

De geschiedwetenschap heeft in hem een van de meest belangrijke en invloedrijke historici van zijn generatie verloren. Zijn betekenis voor zijn vak en ver daarbuiten is onbetwist. In moeilijke omstandigheden, als balling en slachtoffer van rassenwaan, heeft hij steeds aan zijn optreden in West-Europa en in de Verenigde Staten een eigen waardigheid gegeven. Toen hij Italië in 1938 verliet, had hij reeds een negenjarige universitaire carrière achter de rug. Juist twee jaren tevoren was hij na een eervolle dienst in Rome teruggekeerd naar Turijn, waar hij gestudeerd had, als professor in de Romeinse geschiedenis. Hij werd in 1938 door Mussolini ontslagen wegens zijn joodse afkomst. Zijn verblijf in Engeland, achtereenvolgens als hoogleraar in Bristol en het Londense University College, maakte hem al spoedig tot een centrale figuur. Zijn werk had steeds een enorme weerklank, de seminaria in het Warburg Institute werden beroemd en door bezoekers uit de gehele wereld bezocht. De vorm van kennisoverdracht met discussie heeft hij steeds geprefereerd en uitgebouwd, later in Pisa in de Scuola Normale en, na zijn pensionering in Engeland, twaalf jaren in Chicago (1975–1987).

Twee getuigenissen van uitzonderlijke lof mogen een indruk geven van de eigen en oorspronkelijke, veelomvattende invloed. De anonieme schrijver van het In Memoriam in *The Times* van 3 september 1987 zegt dat 'he [has] ...profoundly transformed Anglo-American culture.' Hij deelt die onderscheiding met een grote groep ballingen van het vasteland. Meer op de persoon toegespitst is de lof van een van de meest conservatieve geleerden, die het eigene en hoge van de Britse cultuur niet gaarne als gering pleegt voor te stellen. Hij zei kort na diens vertrek naar Chicago en het werk van meer dan dertig jaren in Engeland overziende, dat hij Momigliano beschouwde als 'the most learned ancient historian, perhaps the most learned historian in the western world.'

Het lijkt mij goed bij deze herdenking van ons buitenlands lid enige nadruk te laten vallen op het waarom van deze waardering. Want beide getuigenissen komen van respectabele zijde en kunnen niet met een sneerende kritiek als dwaze overdrijving worden afgedaan. Ons medelid Van Deursen heeft er niet lang geleden op gewezen, dat Hollandse historici zelden of nooit lof over een vakgenoot uitspreken; en

als men soms erkentelijkheid betuigt, men zichzelf verontschuldigt. Laat mij hem hierin bijvallen en een poging wagen de lof in deze Engelse reacties te verklaren.

In de eerste plaats was hij als historicus zowel generalist als specialist. In beide hoedanigheden werd zijn reputatie aanvaard. Zo wist hij de oudste Romeinse geschiedenis tot in details van recent onderzoek te reconstrueren, daarbij verloor hij nooit het geheel van de mediterrane ontwikkelingen uit het oog. Voor diep gravende en oorspronkelijke bijdragen aan grote standaardwerken deden uitgevers (bij voorbeeld voor de nieuwe Cambridge Ancient History) niet tevergeefs een beroep op zijn kennis en kunde. Wat hem in dit werk aantrok was, dat juist die hoofdstukken die hij op zich moest nemen in de vorige uitgave door Hugh Last geschreven waren. Hij sprak in een brief aan een van zijn vrienden de hoop uit, dat hij niet beneden de maat zou blijven van Last's voortreffelijke behandeling. 'I have tried to maintain his standards of honesty and competence.' Hier heeft men Momigliano helemaal: zijn nederigheid tegenover een grote voorganger. De bijdragen handelen over de stichting van Rome, de koningstijd, Rome en zijn burens in de vijfde eeuw v. Chr., de wetten van de Twaalf Tafelen, landbezit en kolonisatie, schuldrecht, plebis scita en leges. Zij raakten het hart van de Romeinse staat, zijn ontstaan en groei, zijn wetten en bestuursinrichting. Daarover was men in vijftig jaren (sinds 1928) anders gaan denken door nieuw onderzoek, vooral van archeologische aard. De prestatie van Last werd er, in historisch perspectief gezien, niet minder om. Niemand was zich de continuïteit, naast de verschillen, beter bewust dan Momigliano. Vele parmantige Engelsen konden een voorbeeld nemen aan zijn tact en bescheidenheid. Het resultaat van zijn pogen Last *up to date* te maken was zeer geslaagd. Zij die zich in Engeland aanvankelijk tegenover deze onderneming sceptisch hadden geuit, gaven zich tenslotte gewonnen. Zo bleek de nieuwe uitgave, zowel in detail als in grootse conceptie, een blijvend succes, ook in Engeland.

In de tweede plaats was Momigliano van jongsaf een man van vele belangstellingen. Zijn eerste publikaties in 1930 – hij was toen één-en-twintig jaar oud – gingen over de Boeken der Maccabeeën, '*Prime linee di storia della tradizione maccabaica*' (in 1968 herdrukt in Amsterdam) en over de compositie van Thucydides' werk (dit was zijn *tesi di laurea* aan de universiteit van Turijn). De eerste is een diepzinnige proeve van bekwaamheid bij het beantwoorden van de moeilijke vraag, in hoeverre de joodse geschiedschrijving zich liet 'vergrieksen'. Deze vraag heeft hem nooit losgelaten; evenmin was dit met Thucydides het geval. Een jaar later publiceerde hij een biografie van keizer Claudius, die in 1934 in Engelse vertaling verscheen (herdrukt o.a. in 1961). Deze drie publikaties waren primitiae van een levensprogramma.

In 1983 werd door een kleine vriendenkring aan een bundel opstellen bijgedragen ter ere van zijn vijfenzeventigste verjaardag. De titel luidde *Tria Corda*. De uitgever, zijn leerling E. Gabba, hoogleraar in Pavia, legde uit, waarom deze titel 'Drie harten' gekozen was: Momigliano was bedreven in Grieks, Latijn en Hebreeuws en dientengevolge ook in het bestuderen van het Griekse, Romeinse en joodse erfgoed. De uitdrukking stamt van de Latijnse archaische dichter Ennius, in 239 v. Chr. geboren in Calabria, waar drie beschavingen elkaar ontmoetten, de Griekse van Tarente, de Oscische en Latijnse van Brindisium. Daarom zei Ennius dat hij drie harten had (Gellius 17,17). Als rabbijnen-leerling onderricht in het Hebreeuws, bracht

de studie in de Griekse en Latijnse literatuur hem tot de *historia antiqua* van Griekenland en Rome. Voorts was zijn persoonlijk contact met de antieke geschiedschrijvers van belang en vervolgens de tekening van de historische figuren, door hen beschreven. Tot de eerste groep behoorden de klerken der Maccabeeën en Thucydides, tot de laatste de vierde Princeps, keizer Claudius, die van Suetonius een levensbeschrijving had gekregen. De genoemde Engelse vertaling van 1934 was voor mij de eerste kennismaking met Momigliano als geleerde, in een beroemde serie colleges van wijlen ons medelid en ondervoorzitter J.H. Thiel, in de academische cursus 1934-'35. Thiel was dertig jaar later ongetwijfeld een van de drijvende krachten voor de benoeming tot buitenlands lid in 1965.

De vele interesses maakten hem reeds jong tot een belangrijk historicus zowel voor Griekenland als voor Rome. Toen hij in 1929 van Turijn naar Rome verhuisde, geschiedde dat in het gevolg van zijn Turijnse leermeester De Sanctis. Aanvankelijk had hij geen academische functie maar was verbonden met een groep, voornamelijk jongere geleerden, die bijdragen leverden voor de *Enciclopedia Italiana*. In deze capaciteit zou hij later een bijdrage over Karl Julius Beloch verzorgen, waarin hij aan de grote verdiensten van Beloch, vooral als demograaf van de oudheid, alle eer bracht, ondanks de aperte antisemitische ontsparingen in zijn werken. Ook dat was een bijzondere gave van zijn nobele geest. Het is niet toevallig, dat hij in recente controversen, die zich bijvoorbeeld hebben voorgedaan inzake de toekenning van de Erasmusprijs aan Massimo Pallottino, een oordeel uitsprak dat gunstig was, en voor mij en anderen de kracht had van 'het laatste woord'. Bij de biografische werkzaamheid bleef het niet. Op de leeftijd van vierentwintig jaar werd hij benoemd tot hoogleraar in de Griekse geschiedenis (naast De Sanctis voor de Romeinse geschiedenis). In 1936 keerde hij terug naar Turijn als hoogleraar in de Romeinse geschiedenis. Daar werd hij, zoals wij zagen, in 1938 ontslagen door het hoogste gezag.

In Engeland is hij nooit als balling beschouwd. Hij had oog voor de Engelse cultuur en haar tradities. Zijn inaugurele rede in het Londense University College was gewijd aan George Grote, wiens Griekse geschiedenis voor bijna een eeuw het gezicht op de Grieken in Engeland heeft bepaald. In de loop der jaren zal een reeks van studies handelen over de grote denkers der westerse beschaving en hun plaats in de ontwikkeling der geschiedwetenschap. Eveneens geeft hij zich daarbij rekenschap van de systemen, die historici zelf ontwikkeld hebben, om hun ambacht uit te oefenen. De inspiratie komt al in zijn eerste volwassen jaren van de napolitaan Benedetto Croce (1866-1952), maar meer nog uit Duitsland waar Max Weber in 1920 gestorven, en Friedrich Meinecke (1862-1954) nog lang in leven is. In Momigliano's eerste jaren in Turijn ontwikkelt zich een nieuwe generatie van historici rond Frederico Chabod, geboren in 1901. Er ontstaan discussies over historisme en het beroep van de historicus. Hierbij beweegt Momigliano zich langs vele wegen van wijsgerige gedachten over de geschiedenis, maar altijd weer komt hij uit bij de ambachtsslieden van het vak. Dit is het derde terrein waarop hij uitmuntend werk heeft gedaan. Reeds in de jaren dertig is dat het geval als hij aspecten van de arbeid van Rostovtzeff toelicht (1933). Tijdens zijn professoraat in Engeland neemt deze occupatie toe. Steeds wordt, naast de wijsgerige vorming der besproken denkers en historici, de theoretische bezinning van de praktische toepassing in het *métier* van de historicus onderscheiden. Over het laatste gaat zijn kritiek, over de bezinning is hij

vrijwel altijd relativerend. Terecht haalt de anonymus in *The Times* in het genoemde In Memoriam een schokkende uitspraak op een college aan: 'I have now lost faith in my own theories, but I have not yet acquired faith in the theories of my colleagues.' Die theorieën strekten zich uit over een wijde spanne tijds. Zijn collega's waren allereerst Griekse historici, vooral de grote drie, Herodotus, Thucydides en Polybius, daarna de Romeinen en de kroniekschrijvers der middeleeuwen, vervolgens de historici en theoretici van renaissance en verlichting, en de bonte variaties van de negentiende eeuw. De reeks eindigt met moderne vakgenoten als Ronald Syme, Hermann Strasburger, Moses Finley, Pierre Vidal-Naquet en J.-P. Vernant. Een studie, aan Vernant opgedragen, was de laatste die ik van hem ontving: *Ancient Biography and the study of religion* (Annali Pisa, serie III. vol. XVI, 1, Pisa 1986, pp. 25-44).

Het geschiedsdenken en de geschiedbeoefening van de gehele oudheid, van de middeleeuwen en de renaissance, van de verlichting en het moderne nationalisme, socialisme en structuralisme, krijgen hun beurt, bijna steeds in de vorm van kortere studies, die verschenen zijn in velerlei tijdschriften, maar goeddeels gebundeld in die goudmijnen van geleerdheid en originaliteit *Contributi alla storia degli studi classici* van 1955 af, na het tweede deel met de enigszins langere titel *Terzo (Quarto etc.) contributo alla storia degli studi classici e del mondo antico*. Het achtste deel verscheen kort na zijn dood. Hier in deze Akademie mag met grote erkentelijkheid worden gewag gemaakt van het unieke feit, dat hij in de 'Mededelingen' van onze afdeling viermaal een studie heeft bijgedragen, in 1969 tot 1982. Alle zijn later in delen van de *Contributi* opnieuw gepubliceerd. Dat de geschiedenis niet alleen in een ambachtelijke behandeling telkens nieuwe prikkels krijgt door nieuwe bronnen en eigentijdse vragen, maar ook in theoretische benadering zich wijzigt, tonen de bijdragen uit 1971 en 1974: *Second Thoughts on Greek Biography* en *Historicism revisited*. Met de laatste overspant hij een periode van meer dan veertig jaren sinds zijn eerste preoccupatie met historisme in 1933. De bijdrage van 1969 is wellicht een der treffendste biografische schetsen die hij ooit geschreven heeft, over Jacob Bernays (1815-1881), de jood die Mommsen en Wilamowitz tot leerlingen had, in Breslau aan een joods seminarie doceerde - de universiteit was voor hem als jood geblokkeerd - en ten slotte in Bonn werd geaccepteerd, maar als extraordinarius. Aan Momigliano zelf zijn maatschappelijke vernederingen van deze aard bespaard gebleven. Zijn talloze onderscheidingen gaven hem eerlijke vreugde, maar hij trok zijn grenzen. Pas heel laat aanvaardde hij een Duitse onderscheiding, maar die kwam dan ook van de bescheiden universiteit van Marburg, een eredoctoraat, en wel (dit was belangrijk) uit de handen van zijn jongere vriend Karl Christ, de enige Duitser, die aan zijn Festschrift *Tria Corda* heeft meegewerkt. Hij kende het negentiende eeuwse Duitsland door en door, en de blijvende reserve tegenover joodse geleerden heeft hij evengoed geobserveerd als de grote vlucht, die de Altertumswissenschaft in dezelfde eeuw doormaakte. Zo heeft hij de strijd om de oudtestamentische overlevering, waaraan o.a. de namen van Wellhausen en Kuenen verbonden zijn, grondig moeten bestuderen om in staat te zijn de voortreffelijke studie over Julius Wellhausen te publiceren (*New Paths of Classicism in the Nineteenth Century* in Beiheft 21 van *History and Theory*, 1982). Dat hij van de strijd op de hoogte was, bleek mij in 1977, toen hem een eredoctoraat van de Leidse Universiteit werd verleend. Rector was ons medelid van de Afdeling Natuurkunde, D.J. Kuenen. Mo-

momigliano vroeg mij: 'is de Rector familie van Abraham Kuenen? Zo te zien kan hij dan nog juist diens kleinzoon zijn.' Ik denk niet dat deze woorden – met alle respect voor mijn vakgenoten – door een andere oudhistoricus, van welke nationaliteit dan ook, zouden zijn uitgesproken. Het was Momigliano die telkens zijn gesprekspartner verbaasde door zijn kennis van bijzonderheden.

In 1963 verscheen onder zijn redactie en inspiratie *The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century*. De betekenis van dit werk kan moeilijk worden overschat. Niet alleen de Engelsen leerden hierin van hem, hoe men de christelijke geschiedschrijving met die van de heidense oudheid moest combineren, en dat dit mogelijk was zonder van te voren stellingen pro en contra in te nemen. Hij kende de rijke erfenis van het jodendom in schrift en traditie; hij kende ook de erfenis van het Grieks schrijvende jodendom. Zo is Flavius Josephus voor hem tot in het laatst van zijn leven een bron van aandachtige studie gebleven, naast Hieronymus, Eusebius en Augustinus. Treffend is de verrassing, die hij ons bereidt in 1985: een studie over het Leven van Macrina door haar broer Gregorius van Nyssa, waaruit een grote kennis van de Cappadocische Vaders en hun familie blijkt (een bijdrage tot de feestbundel *The Craft of the Ancient Historian* aan de Amerikaanse oudhistoricus Chester G. Starr). Zijn openheid voor het christelijk erfgoed en het maatschappelijk leven van de christenheid was tot voor kort voor een oudhistoricus hoogst ongebruikelijk. Ook hier sloopte Momigliano heilige huisjes, door velen in naam van de heidense oudheid voor haar erflaters van Herodotus tot Ammianus Marcellinus opgetrokken. Ja, hij deed in dit opzicht nog veel meer.

In dit verband verdient een van zijn laatste boeken speciale vermelding: *Alien Wisdom, The Limits of Hellenisation* (1975), waarin hij een diepgaand onderzoek instelt naar de grenzen, die de Grieken zich stelden tegenover andere culturen. In hoeverre hebben zij gepoogd vreemde culturen te begrijpen? 'Nooit ver', is zijn conclusie. Zowel hun slagen als hun falen kan ons, zo betoogt hij, een spiegel aanreiken bij de oplossing van problemen, die zich voordoen, als wij moderne wereldgeschiedenis bedrijven. Het boek toont met onthullende duidelijkheid het gebrek aan belangstelling, dat de Grieken hadden voor iedere beschaving behalve die van zichzelf. Ik gevoel geen behoefte de Grieken te verdedigen, zoals vele classici plegen te doen. De feiten stellen Momigliano in het gelijk. Wie hem hier bestrijdt, moet hem eerst grondig lezen. Hoezeer hij het gelijk aan zijn kant heeft, kan iedere classicus of oudhistoricus beamen, die de patristiek of de joodse erfenis der oudheid tot gebied van studie koos. De verdedigers van de Grieken sloten meestal de rijen. Overal trof hij geïrriteerde afkeer. De Nederlandse oudhistorici onderschreven nog lang na de dood van H. Bolkestein diens uitspraak uit 1930: 'De Grieken hebben met hun beschaving het recht gehad op de Oostersche en andere barbaroi neer te zien.' Zijn opvolger Thiel is in zijn In memoriam terughoudend: 'Wie Bolkestein wil kennen en begrijpen, moet beginnen deze even heftige als schoone en warme bladzijden goed in zich op te nemen en er zich ernstig op te bezinnen.' Het 'opnemen' en 'bezinnen' kan niet anders dan tot de conclusie leiden, dat hier een confessie van Bolkestein is geciteerd, die veel schade heeft aangericht, en andere confessies zijn daartegen uitgesproken. Als een *probleem* is deze Griekse zelfgenoegzaamheid zelden of nooit wetenschappelijk gesteld. Momigliano deed dit in 1975. Toen was Thiel reeds overleden. Men zou zijn reactie graag hebben gehoord.

Het verscheiden van Momigliano is niet alleen een verlies voor de wetenschap der oudheid, waarvoor hij nieuwe vensters, zowel van het verre verleden als van het contemporaine heden heeft geopend, het is ook een groot verlies voor zijn vele vrienden, jong en oud. De joodse traditie van rabbijnse geleerdheid en nauwkeurige kennis werd in hem gepersonifieerd. Zijn collega's en vrienden kennen nu reeds de legenden rond zijn pittige en charmante persoonlijkheid. Hij was, zo zegt de genoemde 'Obituary', de archetypus van de verstrooide professor, die in staat bleek het diner te vergeten dat hem bij zijn afscheid werd aangeboden – een feit dat hij zelf beschreef als 'een overwinning van het Het op het Ego'. Zijn vriendin Iris Murdoch baseerde op zijn persoon en gedrag ten dele haar portret van Peter Saward in *The Flight from the Enchanter*.

Reeds vóór zijn dood heeft een Franse leerlinge in 1982 zijn betekenis voor de geschiedenis tout court getekend: E. Patlagean, *Les Contributi d'Arnaldo Momigliano, Portrait d'un historien dans ses paysages*.

In vele landschappen zal men ontmoetingen met hem missen.

Bibliografisch addendum

De *Ottavo Contributo*, Rome, 1987, telt 473 pagina's, waardoor het aantal van zijn in *Contributi* verschenen studies een totaal bereikt van meer van 5000 bladzijden.

Een herdruk van zijn boek over Philippus II van Macedonië (eerste uitgave 1934) is vóór het einde van 1987 in Milaan verschenen met een geheel nieuwe inleiding – geen wonder, gezien de stroom van publikaties na recente opgravingen in Noord-Griekenland. Dit is volgens Prof. E. Gabba stellig zijn laatste geschrift.

Ook werd, nog juist in 1987, een verzameling van studies over joodse geschiedenis (her)uitgegeven, *Pagine Ebraiche*, Turijn, 1987. Dit boek bevat een beknopte autobiografie, die een verrassende kijk geeft op zijn ontwikkeling als historicus.

Behalve de in deze rede genoemde publikaties zijn al tijdens zijn leven studies verschenen over zijn betekenis als geschiedschrijver van de geschiedschrijving. Twee ervan, geschreven door naaste collega's in Engeland, verdienen te worden vermeld.

M.I. Finley in *History and Theory VII*, 1968, 355–367, naar aanleiding van het verschijnen van *Terzo Contributo* (1966); F.W. Walbank, *ibidem*, xii, 1973, 230–240, naar aanleiding van het verschijnen van *The Development of Greek Biography* (1971).

Het aan het slot van de herdenking genoemde artikel geeft een uitstekende indruk van Momigliano's veelzijdigheid en de invloed daarvan. Evelyne Patlagean's trefende verhandeling verscheen in de *Annales*, E.S.C., 37, 1982, 1004–1013.